

RECENZJE

RAFAŁ KUBICKI

Uniwersytet Gdański

**Rec.: GERT MELVILLE, BERND SCHNEIDMÜLLER,
STEFAN WEINFURTER (HRSG.), INNOVATIONEN DURCH
DEUTEN UND GESTALTEN. KLÖSTER IM MITTELALTER
ZWISCHEN JENSEITS UND WELT**

(KLÖSTER ALS INNOVATIONSLABORE BD. 1), REGENSBURG 2014,
S. 374. VERLAG SCHNELL & STEINER GMBH

Omawiany tom zawiera zbiór studiów powstałych na bazie referatów wygłoszonych i diskutowanych na konferencji, która odbyła się w dniach 4-6 X 2012 r. w Moguncji¹. Zorganizowano ją w ramach realizacji projektu badawczego „Klasztory w pełnym średniowieczu. Laboratorium innowacji europejskich stylów życia i modeli porządku” (*Klöster im Hochmittelalter. Innovationslabore europäischer Lebensentwürfe und Ordnungsmodelle*), w którym uczestniczą naukowcy z Akademii Nauk w Heidelbergu i Saskiej Akademii Nauk w Lipsku, z ośrodków badawczych w Heidelbergu i Dreźnie. Otwiera on też nową serię wydawniczą zatytułowaną „Klasztory jako laboratorium innowacji. Studia i teksty”.

Całość, obok wstępu i wprowadzenia, składa się z pięciu działów, w ramach których umieszczono łącznie 15 referatów, uzupełnionych o 5 obszernych komentarzy, po dwa do sekcji 1. i 2., jednego do sekcji 4., oraz słowa końcowego, podsumowującego treść wszystkich referatów. Pracę zamyka indeks nazwisk (s. 365-374). Poniżej omówione zostaną najważniejsze tezy referatów i odnoszących się do nich komentarzy, w kolejności w jakiej zamieszczono je w książce.

¹ D. Dorsch, Ch. Chandon, *Tagungsbericht: Innovation durch Deuten und Gestalten. Klöster im Hochmittelalter zwischen Jenseits und Welt, 04.10.2012–06.10.2012 Mainz*, H-Soz-Kult, 27.02.2013. www.hsozkult.de/conferencereport/id/tagungsbericht-4672, [dostęp: 15.05.2019].

Po wstępie wydawców znajduje się wprowadzenie autorstwa Stefana Weinfurtera, *Innovationen durch »Sezession« – Zur Einführung* (s. 9-14), który zarysował problematykę rozpatrywaną w kolejnych artykułach. Jak zauważył, mnisi odgradzając się od świata zewnętrznego zyskiwali nowe horyzonty działania, co stwarzało możliwość powstania innowacji. Porządek klasztorów oparty był na regułach. W tym zakresie wielkie przemiany dokonywały się w XI-XIII w. Najogólniejszym tematem przewodnim konferencji było pytanie: jakie znaczenie i jakie formy, strategie i modele zostały wówczas rozwinięte.

Dział pierwszy, zatytułowany „Oswojenie transcendencji“ (*Bändigung der Transzendenz*) otwiera artykuł Jacquesa Dalaruna, *Le corps monastique entre opus Dei et modernité* (s. 19-35). Autor przedstawił problem postrzegania ciała w tradycji chrześcijańskiej na przykładzie reguły św. Benedykta i jej odniesień do współczesności. Jak podkreślił, nie ciało było wrogiem mnicha, lecz jego własna wola. Organizacja klasztoru podporządkowana była sprawowaniu Służby Bożej. W tym sensie klasztor był laboratorium życia społecznego, roli wspólnoty wobec jednostki, ciała i duszy. Z tego punktu widzenia współczesna szkoła, szpital czy więzienie w pewnym stopniu pełnią rolę podobną do klasztoru. Autor zauważa ponadto, że wprawdzie celem średniowiecznego monastycyzmu nie była rewolucja przemysłowa, lecz mentalna, jednak niezależnie od tego zachodni monastycyzm stworzył model wydajności i racjonalnej organizacji pracy. W życiu mnichów można dopatrywać się i innych analogii ze sposobem funkcjonowania współczesnego człowieka. Na przykład brak snu. Organizacja czasu w klasztorze była przeciwna ówczesnemu sposobowi życia ludności, toczącemu się zgodnie z rytmem dnia i nocy.

W kolejnym referacie Mirko Breitenstein, *Die Verfügbarkeit der Transzendenz: Das Gewissen der Mönche als Heilsgarant* (s. 37-56) dokonał szczegółowej analizy traktatu *De conscientia* Piotra Cellensis († 1183), odwołując się też do przypisywanych Bernardowi z Clairvaux († 1153) tekstów: *De conscientia* oraz *De interiori domo*. W związku z tym postawił problem, jak rozumiane było dobre sumienie, które w pojęciu Piotra Cellensis gwarantować miało zbawienie. Autor przedstawił następujące zagadnienia: etymologia słowa „sumienie”, jakie są rodzaje sumienia, co to jest dobre sumienie i jak się je osiąga, sumienie jako gwarant zbawienia i sumienie jednostki we wspólnotie. Zdaniem Piotra mnich odpowiedzialny był za sumienie własne i innych,

co stwarzało potrzebę kontroli we wspólnocie. Drogą do tego była spowiedź, w związku z czym, zdaniem Piotra, mnich nie musiał lękać się sądu ostatecznego.

Komentarz do dwóch powyższych referatów opracował Thomas Rentsch, *Transzendenz erleben. Kommentar zur Sektion Bändigung der Transzendenz – Transzendenz erleben* (s. 57-62). Autor wskazał na najważniejsze wnioski. Problem roli ciała w tradycji chrześcijańskiej, napięcia pomiędzy Boskim podobieństwem a grzechem upadku. W tym względzie podejście Benedykta z Nursji było pragmatyczne. Ciało nie jest wrogiem mnicha i podobnie jak jego serce znajduje się na drodze do zbawienia. Takie podejście prowadziło do powstania konkretnych form życia i praktyk dyscypliny. W drugim referacie zwraca uwagę koncentracja Piotra Cellensis na samopoznaniu mnicha, jego moralności, indywidualności i autonomii, szczególnej roli spowiedzi oraz dążeniu do permanentnej samooceny.

W kolejnym artykule Ulrich Köpf, *Annäherung an Gott im Kloster* (s. 63-82) rozpatrzył problem zbliżenia się do Boga w świetle refleksji prowadzonej przez autorów związanych z środowiskami monastycznymi. W zgodnym ujęciu warunkiem wstępnym było oddzielenie się od świata (*conversio*). Zapewniał je mur klasztorny. W praktyce zakonnej sprawa ta była różnie realizowana w poszczególnych zakonach. W obrębie klasztoru kolejnymi elementami były: zasada milczenia, medytacja nad świętym tekstem i doświadczenie modlitwy indywidualnej. Autorzy średniowieczni mówią o kilku stopniach zbliżenia do Boga (przywołano rozważania Wilhelma z St. Thierry i Bernarda z Clairvaux). W konkluzji autor stwierdza, że doświadczenie monastycyzmu w XII w. wskazuje na modyfikację pierwotnego wzorca benedyktyńskiego, szczególnie w wydaniu Bernarda z Clairvaux i kartuzów. Ci ostatni, chcąc osiągnąć zamierzony cel, praktykowali ostrą ascezę.

W kolejnym referacie Timothy J. Johnson, *Place, Analogy, and Transcendence. Bonaventura and Bacon on the Franciscan Relationship to the World* (s. 83-96), rozpatrzył problem pojęć: „miejsce” (*locus*), „analogia” i „transcendencja” w pismach Bonawentury i Rogera Bacona. Zdaniem autora obaj myśliciele franciszkańscy wykazali innowacyjne podejście do rozumienia tych kwestii. Dla Bonawentury Bóg to *artifex*, zaś świat to jego *pictura*. W konsekwencji człowiek może za pomocą zmysłów dostrzec Boga. Zdaniem Rogera Bacona dojście do Boga jest możliwe poprzez porównanie rzeczywistości fizycznej

i jej duchowych odpowiedników. Dla Bonawentury stygmaty na ciele Franciszka były historycznie umiejscowionym *locus*, zaś zdaniem Rogera Bacona *locus* to świat fizyczny, miejsce tworzące porównania i zawierające perspektywę. W konsekwencji każdy, kto odrzuca nauki takie jak między innymi geometria, astronomia i geografia ryzykuje, że nigdy nie znajdzie „miejsca” (*locus*) Transcendencji i na zawsze zostanie poza nią.

Komentarz do tego referatu napisał Tore Nyberg, *Kommentar zur Sektion Bändigung der Transzendenz – Transzendenz leben* (s. 97-100). Odnosząc się do pojęcia *locus* wskazał, że opisując Transcendencję obaj autorzy franciszkańscy musieli odwoływać się do języka potocznego. W podsumowaniu obu tekstów komentator stwierdził, że doświadczenie Transcendencji i możliwość jego przekazywania w klasztorze nie było czymś indywidualnym, lecz stało się dobrem wspólnym, innowacyjna była sama próba dzielenia się tym doświadczeniem we wspólnocie klasztornej.

Dział II zatytułowany „jednostka i społeczność” (*Individuum und Gemeinschaft*) zawiera pięć referatów, które uzupełnia jeszcze komentarz do tej sekcji.

W pierwszym wystąpieniu Steven Vanderputten, *The Mind as Celle and the Body as Cloister. Abbatial Leadership and the Issue of Stability in the Early Eleventh Century* (s. 105-126), omówił model przedstawiania przywództwa monastycznego jako kombinacji osobistej pobożności, ascetyzmu i skuteczności w zarządzaniu. Jego celem była promocja cnót zakonnych w społeczności świeckich. W tym ujęciu reformy monastyczne XI w. nie polegały na zmianie instytucjonalnej czy też w zakresie dyscypliny, lecz na nowej koncepcji przywództwa monastycznego. Autor rozpatrzył szczegółowo działalność Ryszarda z Saint-Vanne (†1046), który sprawował funkcję opata w Saint-Vanne i Lobbes. Po konflikcie z miejscowym biskupem Ryszard udał się na pielgrzymkę do Ziemi Świętej, a po powrocie wybrał ostatecznie życie eremickie. Jego przypadek widziany jest jako wzorzec życia i przywództwa religijnego. Pobożne naśladowanie Chrystusa, funkcja opata i wreszcie, jako ukoronowanie, życie eremickie.

W kolejnym artykule Hedwig Röckelein, *Inklusion – Exklusion: weiblich – männlich* (s. 127-144) przedstawiła rozważania na temat zjawiska cenobityzmu ujęte z punktu widzenia teorii systemów. Patrząc z tej perspektywy inkluzja to stopień integracji jednostki lub grupy społecznej

w społeczeństwie, a ekskluzja jest czymś negatywnym, reprezentuje stan społeczny, który powinien zostać wyeliminowany. Życie monastyczne oznacza włączenie do zakonu, ale wyłączenie ze społeczeństwa. Jak zauważa autorka, samo zamknięcie w klasztorze było akceptowane społecznie, jednocześnie obowiązywały tam inne reguły niż w społeczeństwie. Zakonnicy w klauzurze żyli w oderwaniu od swego społecznego otoczenia, im bardziej byli zintegrowani z zakonem, tym słabsze były ich relacje ze świeckimi poza murami klasztoru. Inkluzja następowała w trzech wymiarach: indywidualnym, instytucjonalnym i społecznym. W tekstach zakonnych używano zazwyczaj terminu *clausura*. Pojęcie *inculsio* pojawiło się dopiero około 1100 r. Analizując wybrane reguły zakonne, powstałe pomiędzy VI a XII w., autorka doszła do wniosku, że znacznie więcej miejsca klauzurze poświęcały te dotyczące zgromadzeń żeńskich. Różnica w tym względzie była nie tylko ilościowa, ale i jakościowa.

Uwagi do dwóch powyższych referatów sformułował Christian Lutter, *Geistliche Gemeinschaften in der Welt. Kommentar zur Sektion Individuum und Gemeinschaft – Innen und Außen* (s. 145-160). Postawił pytanie o oddziaływanie tego co wewnętrzne w życiu monastycznym na świat poza nim. Oba referaty dotyczą tego napięcia. Referat Vanderputtena oparto na indukcji zaś Röckelein wnioskach z dedukcji. Ten pierwszy skupił się na elitach monastycznych, autorka drugiego referatu zaś na całej wspólnotie, szczególnie zgromadzenia żeńskiego, dla którego niezwykle ważne były dwa elementy: *stabilitas loci* i klauzura.

Gabriele Signori, *Der «Mönch im Bild». Das Porträt als klösterliches Erinnerungsmedium an der Schwelle vom Mittelalter zur Frühen Neuzeit* (s. 161-180) przedstawiła problem roli portretów ukazujących mnichów w późnym średniowieczu. Liczba zachowanych do dziś tego typu obiektów jest nieduża. Szczegółowej analizie poddano siedem z nich (5 braci: po dwóch kartuzów i franciszkanów, 1 cystersa i 2 sióstr). W podsumowaniu stwierdziła, że w ujęciach portretowych widoczny jest naturalizm, choć ich forma była różna. Portrety służyły jako forma upamiętnienia ważnych czynów w życiu mnicha: jubileuszu, wyboru na przeora, opata, przełożonego zakonu. Było to *novum* w późnym średniowieczu. Zdaniem autorki malowany portret mnicha podkreśla jego symboliczne wyłączenie ze wspólnoty i bezpośrednie zwrócenie się do Boga.

Prywatne – osobiste użycie portretu przez zakonników w XV-XVI w. stanowiło radykalną zmianę w stosunku do wcześniejszego okresu.

W kolejnym wystąpieniu Jens Röhrkasten, *Ordnungsdisziplin und Konformität bei den Dominikanern und Franziskanern* (s. 181-198) przedstawił problem norm jako elementu definiującego cel wspólnoty zakonnej, poprzez ujednoczenie sposobu życia i praktyk religijnych oraz zharmonizowanie procesu zarządzania, zapewniającego sprawność w jej funkcjonowaniu. Wskazując na podobieństwa w rozwoju struktur dominikanów i franciszkanów zwrócił uwagę na różnice w tworzeniu norm w obu wspólnotach. Dominikanie szybko wypracowali swe konstytucje, natomiast u franciszkanów zaistniał problem interpretacji reguły, którego rezultatem były cztery interwencje papieskie (bulle z lat 1230, 1245, 1279, 1312). W przypadku dominikanów sprawność zakonu służyła kaznodziejstwu, franciszkanie funkcjonowali natomiast w stałym napięciu pomiędzy rzeczywistością a ideałem, co prowadziło do niejednoznaczności norm i zasad. Najważniejszym punktem odniesienia była Ewangelia. Z nią zaś ściśle powiązał formułowane przez siebie zalecenia św. Franciszek. Powodowało to kolizję pomiędzy posłuszeństwem Ewangelii, regule i przełożonym zakonnym. W konsekwencji istniał problem, którego nie było u dominikanów. Zasada podporządkowania miała u nich na celu efektywność działania, o której wspominał generał zakonu Humbert z Romans.

W komentarzu do tej sekcji Hans-Joachim Schmidt, *Kommentar zur Sektion Individuum und Gemeinschaft – Institutionalität* (s. 199-205) wskazał na potrzebę instytucjonalizacji wspólnot zakonnych opartej na regule i dyscyplinie. Wypełnianie poleceń władz zakonu miało różny wymiar. W obu referatach pokazano opozycję pomiędzy przymusem i wolnością. Celem reguł było ujednoczenie zachowań i dostosowanie się do norm. Jednocześnie życie w klasztorze wymagało różnych umiejętności, co prowadziło do podziału pracy i wyodrębnienia funkcji i urzędów. Powstały zakony realizujące konkretne cele (szpitalne, rycerskie, kaznodziejskie). Problem różnorodności życia zakonnego dostrzeżono na soborze laterańskim IV (1215 r.). Późniejsze interwencje papieskie to nowy etap w instytucjonalizacji zakonów w XIII w.

Dział III zatytułowano „interpretacja świata poprzez budowanie wiedzy” (*Weltdeutung durch Wissenskonfigurationen*). W pierwszym wystąpieniu Sita Steckel, *Deuten, Ordnen und Aneignen. Mechanismen der Innovation in der Erstellung hochmittelalterlicher Wissenskompendien*

(s. 209-252) postawiła pytanie czy klasztory były miejscem innowacji i tworzenia nowej wiedzy w pełnym średniowieczu. W tym celu przeanalizowała ówczesne kompendia wiedzy, powstające w poszczególnych ośrodkach monastycznych. Wskazała przy tym na problem modernizującego ujęcia w historiografii, przeciwstawiającego sobie monastycyzm i scholastykę, klasztor i szkołę. Prowadzi ono do uproszczonego patrzenia na klasztory jako element konserwatywny przeciwny elitom szkolnym, zmierzającym w kierunku racjonalizacji i skuteczności. W takim schemacie unaukowanie miało mieć motywy sekularyzacyjne jako element szerszego procesu modernizacji. Odrzucając wspomniane widzenie problemu autorka podkreśliła potrzebę nowego, całościowego spojrzenia na relację klasztor – szkoła. Szczegółowe badania wskazują na to, że w XII w. istniały w Europie różne ośrodki, tworzące sieci zreformowanych instytucji kościelnych i klasztornych. Badaczka przytacza przykłady współpracy środowisk klasztornych i poza klasztornych. W podsumowaniu podkreśla, że w okresie 1050-1200 nie było prostej dychotomii szkoła – klasztor (istniały różne typy szkół i klasztorów), a motywacja religijna była ważnym elementem tworzenia kompendiów wiedzy, wykorzystywanych w celach duszpasterskich i dydaktycznych. W związku z tym próba modernizującego ujęcia zmian w XII w. wymaga rewizji i podjęcia ponownej dyskusji nad problemem.

W drugim referacie Thomas Ertl, *Pragmatische Visionäre? Die mendikantische Sicht der Welt im 13. Jahrhundert* (s. 253-271) postawił pytanie o to jakie było postrzeganie świata przez mendykantów. W tym celu dokonał analizy kroniki (*Cronica*) franciszkanina Salimbene de Adam (Salimbene de Parma † po 1288 r.). Stanowi ona apologię zakonu braci mniejszych. W jego ujęciu zakon tworzył elitę intelektualną, wykształconych kleryków, służącą na potrzeby Kościoła. Zdaniem kronikarza franciszkanie byli odrębną, najważniejszą grupą wśród chrześcijan, obok duchownych diecezjalnych i świeckich. W konkluzjach autor stawia pytanie o rzeczywiste oddziaływanie zakonu w społeczności miejskiej XIII w., wskazując na różne oceny badaczy, zależne od roli jaką przypisują oni religii. Podkreśla jednocześnie, że mendykanci jako nowy typ wspólnoty w XIII w. byli atrakcyjni dla wielu współczesnych w tym i wspomnianego Salimbene.

W dziale IV „nowy porządek społeczeństwa” (*Neuordnung der Gesellschaft*) znalazły się dwa referaty. W pierwszym Matthias Untermann, *Zwischen Ästhetik des Verzichts und monastische Idealen: Die*

Baukunst der Bettelorden (s. 275-290) przedstawił rozważania na temat architektury zakonów mendykanckich (głównie franciszkanów) na przykładzie Niemiec. Odchodzi on od tradycyjnych ujęć, podkreślających rolę duszpasterstwa, jako czynnika determinującego budowę w późnym średniowieczu wielkich świątyń halowych, mieszczących maksymalną liczbę wiernych. Wskazuje natomiast, że wczesne realizacje franciszkanów skupiały się przede wszystkim na wznoszeniu wydłużonego prezbiterium, służącego zakonnikom do modlitw chórowych. Rozwiązanie to zastosowały również inne wspólnoty mendykanckie. Na kształt zabudowań klasztornych wpływ miały wymagania klauzury. W związku z tym powstawały skomplikowane założenia budowlane, uwzględniające te potrzeby. W kilku przypadkach wzniesiono obiekty klasztorne, posiadające dwa krużganki (Lubeka, Rostock, Stralsund), oddzielające wyraźnie część otwartą dla świeckich, od tej zarezerwowanej wyłącznie dla zakonników. Przy czym krużganki w części za klauzurą były mniejsze, często o nieregularnym kształcie. W konkluzji autor podkreślił, że wiele spraw wymaga dalszych badań.

W drugim referacie David Flood, *Franciscans at work* (s. 291-300) przedstawił uwagi na temat kontekstu społecznego, w jakim pojawiła się franciszkańska idea dobrowolnego ubóstwa braci i ich wspólnoty zakonnej. Podkreślił, że św. Franciszek zalecał swym współbraciom pracę na własne utrzymanie. Przy czym praca rozumiana była jako służba dla innych, podejmowana w interesie wspólnoty i dla wspólnego dobra. Jednocześnie ważnym sposobem pozyskiwania środków niezbędnych do utrzymania braci była prośba o jałmużnę. Franciszkanie wzywając bogatych do udzielenia jałmużny czynili im przysługę, przypominając o ich obowiązkach. W założeniu zasada ubóstwa miała być pozytywną siłą, która sankcjonowała braterstwo i dystans wobec świata, a zarazem odrzucającą typowe strategie życia, dominujące w społeczeństwie.

Komentarz do powyższych wystąpień przedstawił Stefan Burkhardt, *Armut, Arbeit, Bettel? Kommentar zur Sektion Neuordnung der Gesellschaft – Wirkung in die Welt* (s. 301-306). Podkreślił różnicę między ubóstwem i dobrowolnym ubóstwem i wskazał na kontekst społeczny i znaczenie tej idei dla mendykantów. Postawił pytanie czy św. Franciszek naśladował ideał ubóstwa apostołów czy szedł dalej? Wskazując, że dobrowolne ubóstwo mogło czasem prowadzić do niepokojów społecznych (przywołał przykład waldensów) wskazał na problem nadania mu formy zinstytucjonalizowanej. Przypomniał, że zakaz posiadania

pieniędzy był nie do utrzymania, co po śmierci św. Franciszka wymusiło reinterpretację jego zaleceń. Odnosząc się do studium Matthiasa Untermanna podkreślił, że problem architektury klasztorów, widzianej przez pryzmat ideału ubóstwa, należy ujmować w kontekście późniejszych wypadków, które doprowadziły do klerykalizacji franciszkanów. Zmieniło to sytuację, nadając ubóstwu jedynie formę symboliczną.

Innym zagadnieniom poświęcono dwa kolejne referaty w tym dziale. W pierwszym Klaus Militzer, *Der Aufbau von Landesherrschaften durch Ritterorden, besonders durch den Deutschen Orden* (s. 307-316), przedstawił kontekst funkcjonowania władztwa terytorialnego zakonów rycerskich. Odnosząc się przy tym do problemu ich innowacji, szczególnie w przypadku zakonu krzyżackiego, autor podkreślił fakt przejmowania w nim wzorców organizacyjnych wypracowanych przez templariuszy. Wskazał jednocześnie na szczególną sytuację krzyżaków. Dzięki uzyskaniu władztwa terytorialnego w Prusach mieli oni okazję przenieść pewne doświadczenia stosowane w zarządzaniu wewnątrz korporacji zakonnej na poziom administracji terytorialnej, którą w większości wykonywali bracia rycerze, co samo w sobie było pewną innowacją.

W kolejnym referacie Frank Rexroth, *Monastischer und scholastischer Habitus. Beobachtungen zur Verhältnis zwischen zwei Lebensformen des 12. Jahrhunderts* (s. 317-333) zajął się problemem ujęć historiograficznych, opisujących wzajemne relacje między kulturą monastyczną i scholastyczną. Schematyczne postrzeganie zjawiska, ukazujące historię Zachodu jako drogę do racjonalizmu i sekularyzacji, przedstawiają mnichów jako tych, którzy przechowali starożytną tradycję i wiedzę naukową, zaś nową scholastykę XII w. jako drogę do modernizacji. Dominującą w dawnych ujęciach silną opozycję między teologią „monastyczną” i „scholastyczną” (Jean Leclercq)², badacz proponuje zastąpić nowym opisem. W relacji tej mieliśmy bowiem do czynienia raczej z kolejnym etapem, w którym istniała komunikacja, wzajemne wpływy i oddziaływanie pomiędzy duchowością monastyczną i scholastyczną. Zamiast konfrontacji należy szukać raczej odpowiedzi na pytanie co monastycyzm dał scholastyce.

² J. Leclercq, *L'amour des lettres et le désir de Dieu. Initiation aux auteurs monastiques du Moyen Age*, Paris 1957.

W dziale V „interpretowanie i kształtowanie” (*Deuten und Gestalten*) umieszczono jeden referat. Gert Melville, *Innovation aus Verantwortung. Kloster und Welt im Mittelalter* (s. 337-354), nawiązując do swych wcześniejszych badań i publikacji, wskazał na najważniejsze zagadnienia, które będą podejmowane w ramach realizacji wspomnianego na wstępie projektu, dotyczącego klasztorów jako miejsca tworzenia innowacji. Podkreślił szczególne znaczenie przemian w ruchu monastycznym XI-XIII w. i powstałych wówczas nowych form organizacyjnych życia zakonnego (cystersi, kanonicy regularni, premonstratensi, grandmontanie, Fontenvraud). Poczucie odpowiedzialności za wspólnotę zakonu, ale również wszystkich wiernych, prowadziło do wprowadzania nowych elementów w życiu klasztornym: kluniacy (innowacje w liturgii), kanonicy regularni (duszpasterstwo), franciszkanie (rozumienie ubóstwa), dominikanie (struktura organizacyjna zakonu, kaznodziejstwo i duszpasterstwo). Zakony, jako pierwsze instytucje w średniowieczu, rozwijały szczególnie od XI w. zasady racjonalnego planowania, organizacji, podziału pracy i efektywności ekonomicznej, otwierając drogę do konstrukcji aparatu współczesnych państw. Wszystkie te elementy będą przedmiotem pogłębionych studiów analitycznych, przygotowywanych w ramach kolejnych etapów realizacji projektu.

Autorem słowa końcowego jest Bernd Schneidmüller, *Deuten und Gestalten in mittelalterlichen Klöstern als Innovation. Ein Schlusswort* (s. 355-364). Zebrał w nim ogólne uwagi na temat założeń wspomnianego projektu badawczego i poszczególnych wątków prowadzonej w trakcie konferencji dyskusji.

Podsumowując powyższy przegląd treści tomu należy podkreślić jego bogactwo tematyczne i różnorodne propozycje ujęcia problemu, zdefiniowanego w tytule, przywołanego na wstępie projektu badawczego. Obok refleksji historyków, znalazły się tu także szczegółowe studia analityczne z zakresu historii sztuki i architektury. Wszystkie one potwierdzają szeroki zakres prowadzonych prac, których wyniki warto będzie uważnie śledzić, zapoznając się z kolejnymi tomami zapowiedzianej, nowej serii wydawniczej.
